

פתח דבר

לאגודת ישראל יש מועצת גדולי תורה, לש"ס יש מועצת חכמים ולעיתונים חרדיים יש ועדות רוחניות. חברי מועצות וועדות אלו הם מהאישים המובילים של תת-הקבוצה או הזרם המדובר – יהיו אלו אדמו"רים חסידיים, ראשי ישיבות ופוסקי הלכה המזוהים עם הליטאים-מתנגדים או עם החכמים המזרחים – ועל פיהם יישק דבר. הרטוריקה החרדית מעצימה את מקומם ואת מעמדם של מנהיגים בכירים אלו, וההיסטוריוגרפיה החרדית משווה להם מעמד מיתי, לעתים עוד בחייהם. ואולם, התבוננות מעבר למעמדן של הדמויות האלה ולאתוס החרדי החוצה גבולות בדבר סמכותן הבלתי מעוררת, מגלה פסיפס מנהיגותי מורכב הרבה יותר, ובו דרגי משנה של מנהיגויות מסוגים שונים ובעלי סמכות שמקורות סמכותם אינם דתיים בהכרח.

ספר זה בוחן את התמורות האלה בכמה זירות שבהן מתהוות מנהיגויות וסמכויות חלופיות בחברה החרדית. החוקרים השותפים למאמץ מחקרי זה באים מדיסציפלינות שונות ומסתייעים בכלי מחקר מגוונים. כך נחשפת לפני הקורא קשת רחבה של התפתחויות בתחומי מנהיגות המשנה והיווצרותן של סמכויות חלופיות, ונפתח לו צוהר למגוון עשיר של דפוסי מנהיגות וסמכות בחברה החרדית שעד כה נזנחו במחקר.

מן הקריאה בספר עולות כמה מסקנות חשובות ונדגיש כאן שתיים מהן: האחת – שתופעות רבות עדיין לא זכו לתשומת לב במחקר, והאחרת – שנושא המנהיגות והסמכות בחברה החרדית לקבוצותיה הוא מורכב ורב-פנים מאין כמוהו. אנו מקווים שהקריאה בספר תעורר בקוראים את ההכרה בחשיבותן של תופעות אלו להבנת הכוחות הפועלים בחברה החרדית בישראל בעשורים האחרונים, ובפוטנציאל המחקרי הטמון בהן.

ראשיתו של ספר זה בכנס חוקרים בנושא תמורות ותהליכים בחברה החרדית בישראל, שנערך במכון ון ליר בירושלים בינואר 2005. בכנס הרצו יוסף דן, שאול שטמפפר ויוסף שלהב, וכל אחד מהם העלה בדבריו כמה רעיונות, שאלות וכיווני מחקר אפשריים בנושא. אחד מהרעיונות שהועלו נגע לתהליכי הרצף והשינוי בכל הקשור למנהיגות ולסמכות בחברה החרדית. הצעה זו עלתה בקנה אחד עם טענתם של כמה מן החוקרים העוסקים בהיבטים שונים של החברה החרדית, ולפיה הם עדים לקליטה ולשילוב של מקורות סמכות וידע שונים, ובהם פסיכולוגיה, רפואה, ספרות וטכנולוגיה. מקורות אלו משמשים בסיס ליצירת מנהיגויות שונות, קהלים דתיים מגוונים ומקורות סמכות חלופיים. בחלק ניכר מן המקרים והתהליכים התברר שהתמורות מתרחשות בדרג מנהיגויות המשנה ולא בקרב המנהיגות הבכירה והממסדית. אנו סבורים כי ניתוח התהליכים הללו עשוי לתרום להבנתם של התהליכים

והתמורות המשמעותיות המתחוללות בחברה זו בדור האחרון. בעקבות הכנס קיבצנו כמה חוקרים שהמשותף לכולם הוא התעניינותם המחקרית בהיבטים אלה או אחרים של מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל. ביוני 2005 התקיים כנס חוקרים שבו הרצו רוב חברי הקבוצה, ולהרצאותיהם טרחו והגיבו חוקרים מתחומי התמחות שונים. אנו חבים רבות לנחם אילן, למרדכי זלקין, למאיר ליטבק, לענת לפידות פירילה ולאלידד פרדו על תגובותיהם המעשירות, המלומדות ומעוררות המחשבה. תגובות אלו, והערות, השאלות ודברי הביקורת של קהל השומעים, שמרביתם עוסקים בחקר החברה החרדית, תרמו ליצירת דיון פורה ומעמיק בכל אחד מהנושאים. בעקבות ההרצאות והדיונים פנו המחברות והמחברים לכתוב את מאמריהם, אשר עברו כמקובל שיפוט אקדמי ועריכה, והתוצאה מונחת לפניכם, הקוראים שמשון צלניקר, ראש מכון ון ליר בירושלים בעבר, וגבריאל מוצקין, ראש המכון בהווה, תמכו, סייעו ועודדו את פעילותנו המחקרית על החברה החרדית המתקיימת במכון זה כמה שנים, ואנו אסירי תודה להם על אמונם. מדיניות זו מקבלת את ביטויה המעשי בסיוע הרב שאנו זוכים לו מעובדי המכון. שמעון אלון, המנהל האדמיניסטרטיבי, ויוסי אריה, מנהל החשבונות, מצאו דרכים לסייע לנו בתקציבים הדרושים כדי להוציא לפועל את המפגשים השונים וכדי לסייע לחוקרים לקדם את מחקריהם; שולמית לרון סייעה לנו בארגוןם ובעיצוב תוכנם של ימי העיון, וללא תבונתה וניסיונה הם היו נותרים בגדר משאת נפש; ואיילת קמאי, העורכת הלשונית, ושרה סורני, מנהלת מחלקת הפרסומים במכון, עזרו לנו להוציא מתחת ידינו ספר טוב בהרבה מזה שהנחנו על שולחנך. תודתנו נתונה לכולם ולשאר עובדי המכון.

לבסוף, נורית מודה לקרן הלאומית למדע שליד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, שמענק מחקר מטעמה סייע בקידום העבודה על הספר.

קימי קפלן ונורית שטדלר

ירושלים, אב תשס"ח – אוגוסט 2008

מבוא: תמורות במנהיגות החרדית בישראל ובמקורות סמכותה

קימי קפלן ונורית שטדלר

מאז חזרתה של מפלגת אגודת ישראל החרדית לנוף הפוליטי הקואליציוני ב-1977, לאחר עשרים וחמש שנות היעדרות ממנו, זכו גדולי התורה לסוגיהם ולגוניהם לחשיפה תקשורתית ולהשפעה פוליטית רבה. בכל משא ומתן להרכבת ממשלה ובכל משבר קואליציוני נשמעות הצהרותיהם של הפוליטיקאים החרדים, או דיווחים של כתבים פוליטיים באמצעי התקשורת, על כך שצעדיהן של מפלגות אלו נקבעים על פי מנהיגיהן הרוחניים-דתיים – כל מפלגה ומנהיגיה. מתוך כך החברה בישראל נחשפת תדיר לדמויותיהם של מנהיגים חרדיים אלו ולאחרים, ולדימוי החרדי שלפיו הם נהנים ממעמד של בעלי סמכות מוחלטת בקרב הציבור שלהם.

ואולם במקביל למנהיגות הרוחנית הגברית הבכירה – אדמו"רים חסידיים, ראשי ישיבות ופוסקי הלכה – יש בחברה החרדית גילויים מגוונים של מנהיגות משנה ושל מקורות סמכות. זאת ועוד; נוסף על מנהיגים אלו ועל המקורות שמהם הם שואבים את סמכותם – הלמדנית, המיסטית או ההלכתית – צומחים בשנים האחרונות בחברה החרדית דרגי משנה של מנהיגים, נשים וגברים המוכרים כבעלי סמכות אשר מקור סמכותם אינו למדני, מיסטי או הלכתי דווקא, ולעתים אף אינו דתי כלל. דרגי משנה אלו הם תוצרים של תמורות תרבותיות, חברתיות, פוליטיות, גיאוגרפיות וכלכליות שהתחוללו הן בחברה הישראלית והן בחברה החרדית החיה בתוכה. ספר זה הוא מאמץ מחקרי ראשון מסוגו על החברה החרדית בישראל. המאמרים המכונסים בו מבקשים להתחקות על מגוון של תופעות והתפתחויות במנהיגות המשנה בחברה החרדית ולבחון את המפגש המורכב בין מקורות הסמכות הדתיים המקובלים – ולעתים אף הנורמטיביים – לבין מקורות ידע וסמכות מודרניים וחילוניים.

הספר עוסק בסמכויות אלו מתוך התמקדות בתהליך ההתפתחות והשינוי שהחברה החרדית עוברת מצורות הנהגה דתיות וגופי סמכות ממוסדים לדפוסים חדשים של מנהיגות וסמכות. נדגיש כי אין מדובר בהחלפת ההנהגה ומקורות הסמכות הממוסדים, אלא בגיוונם לנוכח המציאות המשתנה. דרגי המשנה החדשים שנוצרו קוראים תיגר על הסמכויות הקיימות ומעודדים בניית סמכויות ומנהיגויות חלופיות או חדשות. החברה החרדית עוברת אפוא

משלב של ביסוס הסמכויות והמנהיגות הכריזמטית, שעיצבו מייסדיה עם המעבר מיישוב למדינה, לשלב של היווצרות סמכויות חדשות שמקצתן מאתגרות את המנהיגות הבראשיתית ואת ההיררכיות הקיימות ומקצתן מאזנות ומשלימות אותה. ההשתרשות, ההתמסדות והזליגה של הזרם המרכזי בחברה החרדית – בשונה מהמחנה האנטי-ציוני התקיף בחברה זו, המרוכז בעיקרו סביב "העדה החרדית" – אל תוך המרכז הישראלי התרבותי והפוליטי, מאפשרות גם שילוב של מבני דעת דתיים או תיאולוגיים עם מבני דעת מודרניים שבעבר נראו סותרים ולפיכך מאיימים על אושיותיה של החרדיות. כך נוצרות יצירות היברידיות וסינקרטיות המציבות אתגר לסמכויות הדתיות החרדיות המקובלות, והדברים ניכרים במוקדי חיים רבים שהסדרה הקהילה ובהם יחסי מגדר, עבודה, רפואה, גוף, אתניות, תקשורת, ספרות וחינוך.

המסגרת המחקרית הנדרשת בניסיון להתחקות על הופעתם וצמיחתם של דפוסים שונים של מנהיגות וסמכות בחברה החרדית, מתבססת על שלושה תחומים: המחקר החברתי, המתמקד במנהיגות ובסמכות – תחום ענף שיסודו במובנים רבים במחקריו של מקס ובר; חקר מנהיגויות וסמכויות בקרב קבוצות פונדמנטליסטיות, שהולך ומתפתח בשנים האחרונות; וחקר החברה החרדית בישראל, שמשנות השבעים של המאה ה-20 צבר תאוצה והתרחב מאוד. עוד עניין העולה באופנים שונים בקובץ, אם כי לא נעסוק בו במבוא, הוא הזיקה בין תהליכים ותמורות המתרחשים במוקדי מנהיגות וסמכות בחברה בישראל לבין אלה המתרחשים בחברה החרדית. מטרתו של מבוא זה היא אפוא לחדד את חשיבותם ותרומתם הפוטנציאלית של תחומי דעת אלו להבנת צמיחתן והתפתחותן של מנהיגויות משנה ושל מקורות סמכות שונים מאלו המקובלים בחברה החרדית בישראל. לאחר הצבת המסגרת ועוגניה המחקריים, נציג את תרומתם של המאמרים המכונסים בספר למסגרת זו.

מאחר שזהו כאמור ניסיון ראשון מסוגו לרכז מאמץ מחקרי סביב הנושאים האלה, אנו מקווים שספר זה יקדם את הדיון בהם ויעורר את מודעותם של הקוראים בו לפוטנציאל המחקרי הרב הטמון בהם ולחשיבותם להבנת התמורות המתרחשות בחברה החרדית בישראל בדור האחרון. כמו כן אנו מקווים שתיפתח לפני הקוראים האפשרות לראות את גילוייהם של התהליכים האלה ואת ביטויים במקרים אחרים של התעוררות ותסיסה דתית, אגב השוואה לנעשה בקרב קבוצות פונדמנטליסטיות אחרות, ולעמוד על השפעותיהם האפשריות הן על הקבוצות עצמן והן על הקבוצות הסובבות אותן.

א. מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: מצב המחקר

בדומה ליהדות האורתודוקסית שנתגבשה באירופה בשלהי המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19, גם צאצאיתה, החברה החרדית האשכנזית, הקיימת מסוף המאה ה-19, היא פרי יצירתה של מנהיגות דתית ופוליטית. הנהגתה של היהדות האורתודוקסית, שבראשה עמד הרב משה סופר (1762-1839), הידוע בכינויו החת"ם סופר, עיצבה מוקדי סמכות הלכתיים ולמדניים ופעלה רבות כדי לבסס לה מעמד איתן. כצאצאים של המחנה האורתודוקסי, שזיהו את עצמם מאז ומעולם בעיקר עם האולטרא-אורתודוקסיה, המשיכו החרדים האשכנזים לעצב את שאיפותיהם ומטרותיהם החינוכיות-דתיות בקווים דומים לאלה של האולטרא-אורתודוקסיה. עם זאת, הן ביהדות האורתודוקסית והן בזו החרדית חלו תמורות והתפתחויות רבות בכל הקשור במבני הכוח והסמכות, ועקב כך נוצרו גם צורות ודרגים שונים של מנהיגות.

לפני שנפנה להיבטים ספציפיים הנוגעים לנושא העומד במרכזו של ספר זה, עלינו להגדיר ביתר בהירות את המגוון הרחב של התופעות המאפיינות את מה שאנו מכנים "החברה החרדית". מנחם פרידמן ויוסף שלהב ציינו כמה מאפיינים עיקריים של החברה החרדית, והם: מחויבות ללימוד תורה כערך עליון; מחויבות למסורת יהודית מזרח אירופית כפי שזו נתעצבה בתודעתם; מחויבות להלכה האורתודוקסית בפרשנותה הקפדנית והמחמירה; עמדה מסויגת אם לא שוללת כלפי המפעל הציוני, התנועה הציונית ומדינת ישראל; עמדה חשדנית כלפי המודרנה ותחושת איום קיומי לנוכח השפעותיה (השיליות וההרסניות מבחינתם) על החברה היהודית; וכמובן לבוש מובחן (פרידמן ושלהב תשמ"ה, 6; פרידמן 1991, 6-26). למאפיינים אלו חשוב לצרף את המערך החינוכי החרדי המובחן, הן לבנים והן לבנות, ואת דפוסי המגורים – אם בשכונות חרדיות שהן חלק מערים שאינן חרדיות ואם בערים החרדיות החדשות דוגמת קריית ספר ועמנואל. מאפיינים אלו אינם תקפים באותה מידה ובאותו יחס לכל הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית האשכנזית, ואת רובם אי-אפשר להחיל על החרדים המזרחים (קפלן תשס"ד, 226-228).

בדומה ליהדות האורתודוקסית באירופה, גם החברה החרדית בישראל איננה עשויה מקשה אחת; יש בה קבוצות ותת-קבוצות, זרמים ותת-זרמים רבים. היא מורכבת משתי קבוצות-על מרכזיות – חרדים אשכנזים וחרדים מזרחים – ובכל אחת מהן מגוון של קבוצות-משנה. כך למשל, הציבור החרדי האשכנזי נחלק בראש ובראשונה לחסידים ולליטאים-מתנגדים. החסידויות השונות מונות יותר ממאה חצרות, ובראשן על פי רוב עומד אדמו"ר. מקצת החסידויות, כמו גור ובעלז, גדולות מאוד ומונות אלפי משפחות, ובאחרות מספר קטן יותר של חסידים, כמו חסידות סלונים. המחנה של הליטאים-

מתנגדים אינו מגוון כל כך, אבל גם בו יש זרמים שונים ובהם ישיבות המוסר. הקבוצות השונות מתפלגות גם על פי מאפיינים גיאוגרפיים. למשל, רובן המכריע של החסידויות מקורן ברוסיה ובפולין, כפי שמעידים שמותיהן של החצרות השונות, ואילו המתנגדים מוצאם מן המרחב הליטאי. במרחב זה היו חצרות חסידיות מעטות ביותר, כגון חסידות קרלין, והן נשאו אופי שונה מהחצרות החסידיות ברוסיה ובפולין.

את הציבור החרדי המזרחי נהוג לחלק על פי שתי אמות מידה עיקריות: האחת מבוססת על המרחב הטקסטואלי הדתי ועל מקורות ההשראה לקיום אורח החיים הדתי היומיומי, והאחרת מבוססת על חלוקה עדתית. החלוקה הראשונה מבחינה בין אלה העוסקים בלמדנות ובפסיקה הלכה לאור המקורות היהודיים הקלסיים בעלי האופי המשפטי (משנה, תלמוד, פרשנות התלמוד וספרות ההלכה) והחיים את חייהם הדתיים לפיהם, ובין אלה שעיקר עיסוקם ועיצוב מרחב חייהם הדתי מבוסס על מקורות מיסטיים – הקבלה לגוניה ולסוגיה. החלוקה השנייה היא כאמור חלוקה אתנית-עדתית, והיא מחלקת את ציבור המזרחים על פי קהילות המוצא שלהם (בוכרה, חאלב, יֵד, מרוקו, עיראק וכן הלאה), ויש לה חשיבות רבה בחיים הקהילתיים ובאורח החיים הדתי שהיחיד מקיים.

קטגוריה מרכזית נוספת לניתוח הקבוצות השונות בחברה החרדית היא העמדה האידיאולוגית-תאולוגית בנוגע למפעל הציוני בכלל ולמדינת ישראל בפרט. כאן ההבחנה הבסיסית היא בין "קיצונים" ל"מתונים": הקיצונים, ובראשם "העדה החרדית", שוללים את המפעל הציוני על כל שלביו, גווניו וביטוייו שלילה מוחלטת, ומטיפים שלא לקיים עמו כל מגע ומשא. המתונים רואים במפעל הציוני דבר בעייתי אך לא לגמרי שלילי ופסול. על אף קולם התקיף והבלתי מתפשר של הקיצונים, רובם המכריע של החרדים החיים היום בישראל – למעלה מ-95 אחוזים – שייכים למחנה המתון (רביצקי תשנ"ג, 111-60, 201-249).

כל המאמרים בספר זה עוסקים בקבוצות וביחידים השייכים לזרם המרכזי החרדי המתון – אשכנזים ומזרחים, חסידים וליטאים-מתנגדים – להבדיל מהקיצונים האנטי-ציונים. ולכן, אם התופעות והתהליכים שנבחנו אמנם מייצגים תהליכים רחבים יותר, הרי הם מתרחשים ברוב חלקיה של החברה החרדית בישראל ויש בהם כדי לתרום להבנת משמעותן של התמורות החלות בחברה זו. מובן שההתמקדות בזרם החרדי המרכזי אין להסיק ממנה מסקנות כלשהן בנוגע לקיומן או לאי-קיומן של התפתחויות ותמורות בתחום המנהיגות והסמכות בקרב החרדים הקיצונים. היבטים אלו כמעט לא נחקרו עד כה בכל הקשור למחנה זה על קבוצות המשנה הרבות שבו, למעט המרחב הלשוני (ברמן תשס"ז).

מכאן נעבור לדון בשאלות המנהיגות והסמכות בחברה החרדית, העומדות במרכזו של ספר זה. האתוס האורתודוקסי, אשר מתמקד זה כמה דורות בעוצמתה, במקומה המרכזי ובתפקידה המכריע של ההנהגה הדתית הבכירה, מסביר – גם אם באופן חלקי – את העיסוק המחקרי הרב בשני הדורות האחרונים במנהיגים בכירים של קבוצות וזרמים שונים במחנה זה, ובהם הרבנים עזריאל הילדסהיימר (1820-1899), שמשון ר' הירש (1808-1888) ומשה סופר.¹ טענה זו תקפה גם בנוגע לחברה החרדית האשכנזית, שכמה ממנהיגי הבכירים זכו לתשומת לב לא מבוטלת במחקר. כך בין השאר, הרבנים והאדמו"רים יואל טייטלבוים (1888-1979), אברהם י' קרליץ – החזון אי"ש (1878-1953), אליעזר מ' שך (1898-2001) ומנחם מ' שניאורסון (1902-1994).²

כמה מן המנהיגים הדתיים-פוליטיים של "אגודת ישראל" ושל היישוב הישן שפעלו בעיקר במחצית הראשונה של המאה ה-20, הן באירופה והן ביישוב היהודי בארץ ישראל המנדטורית – כגון משה בלוי (1885-1946), יצחק ברויאר (1883-1946) ויעקב רוזנהיים (1870-1965) – זכו אף הם להתייחסות מחקרית (פונד תשנ"ט; פרידמן תשל"ח).

עם זאת, כמעט לא נחקרו תולדות חייהם, פועלם וכתביהם של אישים חרדים מרכזיים וחשובים ביותר, ובהם פוסקי ההלכה שלמה ז' אורבך (1910-1995) (משיח 2008) ויוסף ש' אלישיב. הוא הדין לראשי ישיבות ליטאים-מתנגדים שהטביעו את חותמם על עולם הישיבות החרדיות שהתגבש בארץ ישראל ולאחר מכן במדינת ישראל, ובהם שלמה י' כהנמן (1886-1969), דוד פוברסקי ושמואל רוזובסקי משיבת פוניבז', ומשה מ' אפשטיין (1866-1933), ראש ישיבת "כנסת ישראל" בסלובודקה, שב-1924 העתיק את מקום מושבה של הישיבה לחברון עם רבים מתלמידיו (טיקוצ'ינסקי תשס"ז).

רובם המכריע של האדמו"רים אשר עמדו בראש חסידויות גדולות כמו גור ובעלז במאה ה-20 הוזנחו אף הם במחקר, והוא הדין במנהיגי חסידויות קטנות יותר כמו ויז'ניץ (בחיפה ובבני ברק), סלונים, קרליץ, צאנז-קלויזנבורג וקרטשניף. כך לדוגמה, פועלם החשוב של אדמו"רים כאברהם מ' אלטר

1. על הילדסהיימר ראו ברויאר תשנ"א, 118-130; Ellenson 1990. על שמשון ר' הירש ראו ברויאר תשנ"א (לפי המפתח שבסוף הספר). על משה סופר ראו כץ תשכ"ח; סמט 1987.

2. על טייטלבוים ראו קראוס תשס"א; Kaplan 2004. על החזון אי"ש ראו בראון תשס"ב; תשס"ג; Kaplan 1992; 21. על שך ראו בן-חיים תשס"ב; בראון תשס"ג. על שניאורסון ראו פרידמן 2001; רביצקי תשנ"ג, 249-277; Elior 1998.

(1864-1948) ויקותיאל י' הלבפשטם (1904-1994) בתהליך שיקומן של החצרות החסידיות בארץ ישראל ובמדינת ישראל ותרומתם לחברה החרדית לא זכו לתיעוד ולניתוח היסטורי ביקורתי. כך הדבר גם בנוגע למנהיגות הפוליטית החרדית ולמפלגות החרדיות בישראל. ככל הידוע לנו, לא פורסם שום מחקר מקיף על איש מהפוליטיקאים החרדים המרכזיים בישראל, ובהם יצחק מ' לוי (1893-1971), בנימין מינץ (1903-1961), שלמה לורנץ ומנחם פרוש.

ואם "גדולי הדור" לא זכו למחקר שיטתי, אין זה מפתיע שלא נחקרו דרגי המשנה של המנהיגות האורתודוקסית והחרדית במוסדות מקומיים וסמכויות אלטרנטיביות שקמו במחנות אלו במאה ה-19 ובמאה ה-20. כך, בין השאר, עדיין אין בידינו ולו מחקר מקיף אחד על הרבנות האורתודוקסית המקומית או על דרשנות ועל דרשנים קבועים ונוודים במחנה האורתודוקסי האירופי במאה ה-19. כמו כן, חלק גדול מהמחקר שנעשה עד כה על הישיבות בליטא במאה ה-19 התמקד בישיבת וולוז'ין ובכמה ישיבות ידועות אחרות (שטמפפר תשס"ה), אך לא נגע כלל בישיבות רבות אחרות במרחב הליטאי (זלקין תשס"ז). למיטב ידיעתנו, אלה הם פני הדברים גם בנוגע לישיבות החרדיות שפעלו בארץ ישראל ולאחר מכן במדינת ישראל ובנוגע לרבנים חרדים מקומיים – בין שהם רבני שכונות רשמיים מטעם המדינה ובין שהם דמויות סמכות לא-פורמליות. יתר על כן, אף אחד מהדרשנים החרדים-אשכנזים הפופולריים שפעלו בארץ ישראל ולאחר מכן במדינת ישראל במאה ה-20, ובהם בן-ציון ידלר (1871-1962), שבתי יודלביץ (1924-1996) ושלוש שבדרון (1912-1997), לא זכה לביוגרפיה מחקרית כלשהי – קל וחומר כשהדברים אמורים בדרשנים מהדרג השני והשלישי שמידת הפופולריות שלהם מוגבלת יותר.

תמונת החסר המחקרי המתואר תקפה באותה מידה במרחב החרדי-מזרחי. משנות התשעים של המאה ה-20 זוכה הרב עובדיה יוסף לתשומת לב מחקרית רבה אשר מתמקדת בכתביו ההלכתיים.³ ואולם שורה ארוכה של רבנים ומנהיגים אחרים המזוהים באופנים שונים עם החרדיות המזרחית ועם מפלגת ש"ס לא נחקרו כלל, ובהם הרבנים יצחק כדורי (1900 לערך-2006), מאיר מאזוז ושמעון בעדני, וראשי ישיבת פורת יוסף לדורותיהם. הוא הדין גם במוסדות שעם השנים נעשו מזוהים עם החרדיות המזרחית, כגון ישיבת פורת יוסף, ובשדרת הדרשנים והמטיפים העממיים שחלקם מוכרים כמחזירים בתשובה, ובהם ראובן אלבוז, בן-ציון מוצפי ונסים יגן (1941 לערך-2000).

3. ראו בין השאר זוהר תשס"א, 312-353; לאו תשנ"ט; לאו 2005; פיקאר תשס"ד; 2007.

יוצא דופן בהקשר זה הוא הרב אמנון יצחק (קפלן תשס"ז, 282). לאורך שנות קיומה של החברה החרדית פעלו בה, מלבד הרבנים, המנהיגים, האדמו"רים, הדרשנים וראשי הישיבות, גם מנהיגים ובעלי סמכות רבים ברמה המקומית-קהילתית. מקצת מהם, כמו גבאי הכוללים בשלהי התקופה העות'מאנית ובראשית תקופת המנדט, נעלמו עם השנים מאחר שהמוסדות שעליהם הופקדו הלכו והצטמצמו ולבסוף נסגרו. אחרים, לעומת זאת, כמו עסקנים ושתדלנים שפעלו בחברה האורתודוקסית ובוו החרדית במזרח אירופה, פועלים בחברה החרדית עד היום הן בישראל והן בקהילות חרדיות בתפוצות, אף שאופי פעילותם השתדלנית עבר תמורות רבות במאה ה-19 ובמאה ה-20. אין זה המקום להתחקות על שורשיו של החסר המקרי המתואר, אבל אפשר שיש לו קשר כלשהו למשבר המנהיגות שפקד את החברה החרדית האשכנזית בישראל בשנות השמונים של המאה ה-20 (פרידמן 1991, 111-112). וכאמור, אם אלה פני הדברים בנוגע למנהיגים ידועים ומוכרים, היונקים את סמכותם מלכה של התפיסה הדתית-חרדית, אין פלא שמנהיגויות המשנה המגוונות בחברה זו לא נחקרו. מכל מקום, צמיחתן של מנהיגויות משנה אלו היא תופעה מפתיעה ומרתקת, כיוון שחלקן שואבות את סמכותן לא ממקורות דתיים אלא ממקורות מדעיים, אקדמיים, מקצועיים או ספרותיים. אסופת מאמרים זו מצביעה על קיומן של מנהיגויות המשנה האלה, ועל חשיבותן להבנת מרקם החיים בחברה החרדית ולהבנת מקצת מהתמורות המתחוללות בקבוצות שונות בחברה זו בדור האחרון. עם זאת, לנוכח היעדרם של אפיונים ברורים של טיב המנהיגות החרדית בארץ ישראל ובמדינת ישראל בעשורים הראשונים לקיומה, אי אפשר לערוך השוואה שיטתית, ולכן הטענה בדבר תמורות נותרת חלקית ומוגבלת.

כפי שנרמז לעיל, אפשר לתאר שני שלבים עיקריים בהתפתחות המנהיגות בחברה החרדית: כריזמה והתמסדות. שלבים אלו אפשר למצוא בתהליכי התגבשותן של הנהגות בקבוצות פונדמנטליסטיות אחרות, כמו למשל בתנועה האוונגליסטית בארצות הברית (Harding 2000; Ammerman 1987). סוזן הרדינג מתארת בספרה את תהליכי ההיווצרות והמיסוד של השלב הכריזמטי בהנהגתו הדתית והפוליטית של המטיף האוונגליסטי ג'רי פולוול (1933-2007). השלב הראשון התאפיין בהתהוות הקהילה ובעיצוב האידיאולוגיה שלה, בהמרת הדת, בחיזוק הפרקטיקות הדתיות ובתרגום האמונה למוסדות ולהתנהגות יומיומית. בשלב זה בלט מקומה של המנהיגות האוונגליסטית, אשר עיגנה את סמכותה במסורת ובטקסטים המקודשים. בשלב ההתמסדות פרצה המנהיגות את גבולות הקהילה והרחיבה את פעילותה אל זירות פוליטיות ציבוריות ואל מוקדי כוח, והחלה להיות מעורבת במדינה ובחברה האזרחית. בהקשר החרדי הישראלי התרחש שלב ההתמסדות בשנות הארבעים

והחמישים של המאה ה-20. בשנים אלו היה המשך קיומה של החברה החרדית בארץ ישראל ולאחר מכן במדינת ישראל מוטל בספק לנוכח הדומיננטיות של המפעל הציוני החילוני. הפיצולים והמחלוקות הפנימיות בחברה החרדית בין אנשי "אגודת ישראל", שרבים מחבריה היו עולים מגרמניה ומפולין שהגיעו לארץ בעלייה הרביעית והחמישית, ובין אנשי היישוב הישן הקנאי, ערערו את חוסנה הפנימי. לכך נוספה שורה של אתגרים קשים לא פחות: הצורך להתמודד עם תוצאותיה של שואת יהודי אירופה מבחינה תיאולוגית ומעשית; התחושות הפסימיות בדבר אופייה היהודי של מדינת ישראל, שהדיונים על הקמתה החלו זה כבר; ההכרח להיכנס למשא ומתן עם הנהגת היישוב על מקומם ומעמדם של החרדים במדינה העתידית – משא ומתן שסופו במסמך הסטטוס־קוו המפורסם; ועזיבה רחבת היקף של צעירים לטובת אופציות חלופיות בחברה הישראלית (פרידמן תשנ"א; 1990).

עוצמתם של אתגרים אלו והעובדה שהם פקדו את החברה החרדית בסמיכות זמנים, הביאו הוגי דעות יהודים וחוקרים בחברה היהודית בישראל ובתפוצות באמצע המאה ה-20 להספיד את החברה החרדית. כמה ממנהיגיה של החברה החרדית חשו אף הם שמדובר בתקופה מכרעת מבחינת קיומה של החברה והמשכיותה בעתיד (Friedman 1993). היו נימוקים רבים לתחושת פסימיות זו: היו שטענו כי בעצם קיומה של חברה סגורה במדינה יהודית (ודווקא יהודית) ריבונית מודרנית טמונים זרעי קריסתה, והיו שראו בדעיכתה של החברה תהליך טבעי היות שלא זיהו דור צעיר שיתפוס את מקומם של הזקנים. ואולם תחושות אלו לא זו בלבד שלא התגשמו, אלא שעם חזרתה של אגודת ישראל לקואליציה ב-1977 גבר העניין הציבורי והתקשורתי בחברה החרדית, והתברר שבשנות החמישים והשישים היא השתקמה, התבססה, התחזקה ואף פרחת במובנים רבים. נראה שהמנהיגות הממסדית הנזכרת היא שהובילה את המהלך הזה, ובהצלחה לא מבוטלת מבחינת היעדים שהציבה לעצמה. לשם השוואה, מעניין לציין שתהליך דומה עבר באותן שנים גם על תנועות פונדמנטליסטיות נוצריות ואסלאמיות במזרח התיכון, באפריקה, בצפון אמריקה ובדרומה. נוכחותה הגוברת של החברה החרדית בנוף הציבורי הישראלי הביאה בהדרגה לחשיפה הדרגתית בינה לבין החברה בישראל. משנות השמונים של המאה ה-20 זוכה החברה החרדית לגווניה לסיקור תקשורתי גובר בעיתונות, ברדיו ובטלוויזיה, ולנוכחות גדלה והולכת בשיח הציבורי התרבותי בישראל – למשל בספרות ובתיאטרון. כך בין השאר ניכרת עלייה במספר הסופרות החרדיות, כמו חנה בת שחר וחווה רוזנברג, הכותבות על החברה החרדית (אם לקהל קוראים חרדי ואם לזה שאינו חרדי), ועלייה בכתיבה על החברה החרדית בידי סופרות, סופרים ועיתונאים – רבים מהם מיוצאי החברה או בעלי זיקה אליה, ובהם דב אלבוים, אמנון לוי, נעמי רגן, יהודית רותם וישראל סגל

(1944-2007). בשנים האחרונות עלו גם כמה מחזות וסדרות טלוויזיה שבמרכזם הווי החיים החרדי או כאלה שמשתתפות בהם דמויות חרדיות. נוסף על כך, בעשורים האחרונים מורגשים ניצנים של שינוי בעמדות של קבוצות שונות בחברה החרדית כלפי סוגיות עקרוניות ובהן החיים במדינת ישראל, היחס למפעל הציוני, הגיוס לצבא והיחס לשירות הצבאי (Stadler and Ben-Ari 2003). לצד השינוי בעמדות ניכרות תמורות גם בחיי המעשה. למשל, השתלבותם של חרדים וחרדיות בשוק העבודה (לופו 2003), השתתפותם בפעילויות התנדבות מגוונות המשרתות את כלל אזרחי המדינה, ואימוץ דפוסיים של תרבות הפנאי והצריכה מהחברה הסובבת (אלאור ונריה תשס"ד). משנות התשעים נתונה החברה בישראל ללחצים פוליטיים, כלכליים וביטחוניים המשפיעים במידה רבה גם על החברה החרדית. האיום הביטחוני, ובראשו שתי האינתיפאדות, ערערו בין השאר את בסיסי הלגיטימציה וההסכמה בחברת הלומדים וחייבו התייחסות של החרדים לסוגיות מדיניות ופוליטיות. הניסיון לשמר בקרב חברי הקהילה דבקות בלתי מתפשרת באידיאולוגיה של למדנות וילודה, לצד התנגדות מוחלטת לתכנון המשפחה, הביאו להחרפת העוני בקרב החרדים, ללחצים ולמשברים כלכליים שחייבו את מנהיגיהם להגיב. לחצים אלו מגבירים את המתח בין הקהילה החרדית לחברה הסובבת, ומכשירים את הקרקע להיווצרות גופים חדשים או לחידוש של גופים ישנים בחברה החרדית כגון הנח"ל החרדי, זק"א, הצלה ויד שרה (Stadler et al. 2005).

עם זאת, תהליכי הגלובליזציה, תפוצתם של כלי התקשורת העממיים, חדירת המחשבים וסרטי הדי-וי-די – כל אלה מחדירים רעיונות, מוצרים ופרקטיקות חדשות ל"תרבות המובלעת" החרדית (סיון 1991). כניסתם של רעיונות ומוצרים אלו מלמדת על דינמיקה של שלילה מצד אחד וקבלה של דפוסיים מודרניים שונים מצד אחר בקרב מנהיגים חרדים. כך למשל, בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-20 שללו המנהיגים החרדים מכול וכול את השימוש במחשב בטענה שהוא מאיים על יסודותיו של סגנון החיים החרדי. אולם ההתנגדות הלכה ונחלשה עד שהפכה לקבלה ולאיימוץ של המחשב בבתים החרדיים למרות החשש מפני היעדר שליטה על הנגישות לאינטרנט (הורוביץ תשס"א; צרפתי ובלייס 2002); ומה שהחל כשלילה גמורה של הטלפונים הסלולריים המשיך עם הזמן בהכשרתם לשימוש כמכשיר המתאים לסגנון החיים החרדי ואפילו בהופעתם של גמ"חים להשאלת המכשירים הללו. הטלטה העוברת על החברה החרדית משנות השבעים של המאה ה-20 היא רבת-פנים (סיון וקפלן תשס"ד). בשנים האחרונות אנו עדים לתהליכי שינוי ותסיסה בתחומים שונים בחיים החרדיים, כמו למשל תפוצתה הגיאוגרפית של החברה החרדית. עקב הצפיפות הרבה במרכזים העירוניים החרדיים הוותיקים

בבני ברק, בחיפה ובירושלים, אשר הביאה לעלייה ניכרת במחירי הדירות באזורים אלו, משפחות חרדיות רבות עוברות להתגורר בערים בפריפריה, ואף בערים חרדיות חדשות אשר רובן קרובות לקו הירוק משני צדיו (שלהב 1997). מעברים אלו משפיעים באופן ניכר על סגנון החיים אשר נשמר בעבר במובלעות גיאוגרפיות, ומציבים אתגרים חדשים לאלה המבקשים לחיות חיים חרדיים מחוץ למרכזים המסורתיים.

גם בתחומים כמו טכנולוגיה, כלכלה, פוליטיקה, צרכנות, פנאי ובידור, יחסי מגדר וחינוך מתחוללות תמורות רבות. כך למשל אנו עדים לצמיחתו של מעין מעמד ביניים בורגני חרדי, המשפיע בין השאר על שיעורי הילודה בחברה זו; לאימוץ גובר והולך של אפשרויות פנאי ובילוי ובהן ביקור במוזיאונים ובאתרים לאומיים וטיולים רגליים של בחורי ישיבות בנחלי הגולן ומדבר יהודה; ולהרחבה מתמדת של המקצועות הנלמדים בסמינר בית יעקב.

בעשורים האחרונים אנו עדים גם להתקרבות הדרגתית של מגוון קבוצות באוכלוסייה אל התרבות החרדית. כך מצטרפות אל תרבות המובלעת קבוצות המגדירות עצמן שונות ועם זאת קרובות לה, ובהן חוזרים בתשובה, חרדים-לאומיים ("חרד-לים"), חרדים מזרחים וכל מיני צעירים הנמשכים לתורת הרוחניות של "העידן החדש" (New Age). מגמות התקרבות אלו מעידות על הגמשה של גבולותיה הקשיחים של החברה החרדית, וכך, מחברה סגורה ומתבדלת היא הופכת בהדרגה לחברה בעלת מגוון תרבותי רחב, המתפתחת לכיוונים שונים ואף סותרים.

המחקר בנוגע להתפתחויות הללו עודו בראשיתו, אולם דומה שהן מתרחשות בד בבד עם צמיחתן של מנהיגויות וסמכויות חלופיות בחברה החרדית. במרוצת השנים, ככל שגדלה והתמסדה החברה החרדית במסגרת המדינה, היה עליה לפתח מנגנונים, מוסדות ורעיונות כדי לשרת את בניה ובנותיה של הקהילה. בשלב כלשהו, כשלא היה אפשר עוד להישען רק על המנהיגות הדתית הממוסדת, המאורגנת והמתבדלת, הלכו והתפתחו בה כאמור מוקדי מנהיגות וסמכות חדשים ואף חלופיים לאלה שנוצרו בתקופת התגבשותה של ההנהגה. למשל, עם השנים, כשהתברר שאין די בפסיקות הלכתיות ובהטמעת החשיבות שבלמוד התורה או בהקפדה על נורמות התנהגות דתיות, וכי צריך גם לפרשם ולהסבירם לציבור הרחב – זיהו גורמי הסמכות החדשים את הצורך החדש שהתעורר ודאגו להקים מנגנוני חינוך, פיקוח וחקירות כדי לענות עליו.

נוכח שינויים אלו נוצרו ונתגבשו בחברה החרדית מבני ידע חדשים אשר שאבו ממקורות סמכות שונים – לאו דווקא דתיים – או הושפעו מהם. את הפיקוד על מבני ידע אלו ואת הכוח לפרשם וליישמם קיבלו עליהן קבוצות הנהגה חדשות אשר בנו לעצמן מוקדי כוח שונים. כך למשל, כפי שעולה

מאסופת מאמרים זו, אנו עדים לצמיחתם של מוקדי סמכות אלטרנטיביים בערים המרכזיות ובפריפריה, כמו קבוצות הנהגה נשיות המבקשות לקבל עליהן סמכויות פדגוגיות ורפואיות, או קבוצות של מזרחים הפורצים את הגבולות המסורתיים של חברת הלומדים. תהליך זה מביא לשינוי המבנה ההיררכי בחברה החרדית ולשינוי יחסי המגדר אגב ערעור והבניה של מושגי הנשיות והגבריות, ולגיבושם של דגמי אתניות שונים.

מלבד ההנהגה הדתית המובילה וההנהגה הפוליטית צומחות אפוא בחברה החרדית הנהגה רפואית, טכנולוגית, חינוכית, עממית ואידיאולוגית, שמקצתן שואבות את סמכותן ממסגרות חוץ-חרדיות ומערביות-מודרניות (למשל, ידע מקצועי שנרכש במוסדות אקדמיים) ומקצתן שואבות ממקורות דתיים ורוחניים מגוונים. כך נוצר עירוב מרתק של ידע מקצועי, אקדמי ותיאורטי עם רעיונות דתיים ממקורות שונים, אשר משפיע על החברה החרדית בזירות שונות. עם זאת, חשוב לשוב ולהדגיש כי דגמי המנהיגות הישנים לא נעלמו אלא רק שינו את מעמדם, ויש שיאמרו שהם אף חיזקו אותו.

העיסוק המחקרי בהופעתן של מנהיגויות משנה ושל סמכויות אלטרנטיביות בחברה החרדית בישראל אינו מצטמצם רק לתולדותיה של חברה זו ולאופנים שבהם היא מתמודדת עם החיים במדינה יהודית ובחברת הרוב הישראלית. הוא מעורר שורה של שאלות בנוגע ליחס שבין תהליכי המודרניזציה לבין היווצרותם של מבני סמכות והנהגה בתוך קבוצות דתיות פונדמנטליסטיות שונות (אייזנשטדט 2004). למשל, שאלת מהות המפגש בין הצורך בהנהגה דתית למדינה המודרנית, לשוק הקפיטליסטי ולחוק המודרני, לבין סוגיות מדעיות ושאלות של חינוך, חֵבְרוּת, פערים בין-דוריים ומגדר. המאמרים באסופה זו יש בהם אפוא כדי להאיר היבטים שונים של ההנהגה הפונדמנטליסטית ואת התמורות החלות בה.

ב. מנהיגות וסמכות פונדמנטליסטית: החברה החרדית כמקרה מבחן

נוסף על התשתית ההיסטורית וההשוואה לדינמיקה הפונדמנטליסטית הכלל-עולמית, יש לתת את הדעת על כמה ציוני דרך עיקריים בהתפתחות חקר המנהיגות והסמכות בכלל, ובייחוד על אלה הנוגעים לקבוצות דתיות. חקר הסמכות במדעי החברה ראשיתו במחקריו של מקס ובר, אשר העמיד במרכז הסוציולוגיה של הדת את חשיבותו של המנהיג הכריזמטי (ובר תש"ם; Shils 1965). ובר עמד על ייחודו התרבותי ועל דרכי בינוי מעמדו יוצא הדופן של המנהיג הדתי בתוך מבנים מוגדרים ומבוססים – בין מסורתיים ובין חוקתיים-רציונליים. העניין של ובר בסמכות הכריזמטית מקורו באתגר הקיים

תדיר בחקר החברה, לבחון ולהסביר תמורות בארגונים ובתנועות הפועלים בתקופות היסטוריות שונות במגוון של הקשרים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים. במחקריו על מבני הדת בארגונים מונרכיים ופיאודליים, עסק ובר בהבדל שבין מנהיגות כריזמטית לבין סוגים אחרים של מנהיגות חברתית ועמד על חותמן על ההיסטוריה והתרבות. כך למשל, במחקריו על טבעם של ארגונים ביורוקרטיים, פוליטיים או מינהליים, התעניין ובר בהופעתה של הסמכות הכריזמטית, שאותה מצא מפתיעה במיוחד מאחר שהיא צומחת בתוך ארגונים מסועפים בעלי יחידות סדורות הפועלים כמכונה משומנת היטב. במסגרת הסדר החברתי השגרתי והמתואם צומחים לדעתו טיפוסים כריזמטיים, וטיבם שהם מטלטלים את המבנה הקיים וממלאים אותו בתוכן חדשני וייחודי המלהיב ומרתק את כל הסובכים אותם. מנהיגות כריזמטית זו מושכת את המאמינים ומלהיבה את ההמון בשיטתה החדשה ובפירושה הרעננים למציאות הקודמת, אך בה בעת מעודדת אותם לצייתנות, לדבקות ולסגידה. כך, מנהיגויות קודמות אמנם משעתקות ומשמרות את מבניהן וסמליהן, אבל בתוך כך נוצרות בהן מוטציות תרבותיות המתגלמות בדמותם של מנהיגים כריזמטיים בולטים, הנשענים על מקורות ידע חדשים וישנים כאחד ומנסחים באופן יצירתי מטרות, משמעויות ונהגים חדשים. מנהיגויות חדשות אלו, הצומחות בתנאים משתנים וכשהשעה כשרה לכך, מחייבות מחקר נפרד מתוך התחשבות במאפייניה הייחודיים של כל מנהיגות ובהקשר שבו היא צומחת. מלבד ההבחנה הוובריאנית הקלסית בדבר טיבה של היצירתיות ופוטנציאל התמורה הגלום בסמכות הכריזמטית, המאמרים שלפנינו עוסקים בשאלות קלסיות של סמכות ומנהיגות בקבוצות דתיות בעיקר סביב סוגיות של מגדר, זהות, מוביליזציה, פרסום, תקשורת, טכנולוגיה, טיפול, המרת דת ודפוסי "התחזקות" וחזרה בתשובה. לכן יש במאמרים אלו כדי לתרום להבנת התהליכים והתמורות המתחוללים בשדה המנהיגות והסמכות בחברה החרדית, ואפשר להקיש מהם על שינויים בשדה הפונדמנטליסטי בכלל.

תנועות דתיות רבות חוזרות אל כתבי הקודש מתוך רצון לממש חיים דתיים אותנטיים כפי שהתקיימו בעבר, על ערכיהם, סמליהם ומנהגיהם השונים. תנועות אלו מאמצות להן סגנון חיים קנאי, מוסרי ותובעני ביותר, ובאופן טבעי מתארגנות סביב מנהיגות כריזמטית אשר בכוחה לקדם את רעיונותיהן בקרב ההמונים ולתרגמם להתנהגות מעשית. תנועות פונדמנטליסטיות הן תנועות מודרניות הצומחות במרכזיה העירוניים של המדינה, ולפיכך ניצב לפניהן אתגר לא פשוט; וכשהן פועלות בקרב חברה המקדשת את החירות, את השוויון ואת פירוק המערכות בעלות האופי ההיררכי, האתגר גדל שבעתיים. לכן, כדי לממש את השאיפה לדבוק בחיים הדתיים שבחרו להן, מציבות ההנהגות הפונדמנטליסטיות פיקוח קהילתי, חברתי וכלכלי, וכן פיקוח על גופו של

הפרט, על חירותו ועל תשוקותיו. כך, בתוך הקשר רוחי מתחים מצליחים המנהיגים לעורר סגידה ומשיכה, לעודד המרת דת מתוך בחירה ולתת לגיטימציה לשאיפותיהם האישיות, לחלומותיהם וללכטיהם של אנשים רבים. למשל, האסלאם השיעי המיליטנטי בלבנון, או הסיקים הקיצוניים בהודו, נשענו על מנהיגים חזקים וכריזמטיים בעלי שליטה יוצאת דופן בטקסטים הקנוניים. מנהיגים אלו העניקו תמיכה אידיאולוגית, תיאולוגית וארגונית לצד יכולת להבין ולתרגם, לפקח ולפתח גישה – לעתים באמצעים אלימים – לכלי התקשורת, לטכנולוגיה המודרנית ולמקורות הכוח של המדינה (Sahliyah 1995, 140-143). הצלחתן של המנהיגויות הפונדמנטליסטיות הללו טמונה בין השאר ביכולתן לשמור ולפקח לאורך זמן על חברי התנועה, שחיים במתח מתמיד בין דתיות מוקפדת ואדוקה הדורשת השקעה רבה לבין חירות אישית, תרבות הצריכה, טכנולוגיה מודרנית וחוויות של קדושה בעיר המודרנית. מנהיגויות פונדמנטליסטיות נדרשות לתרגם פערים אלו ולאזנם – אתגר קשה המחייב בין השאר עדכון של משמעויות ונורמות התנהגות. הצלחתם של מנהיגים אלו טמונה אפוא ביכולות התרגום והעדכון שלהם ובהתמודדותם עם המתחים הקבועים בין קדושה לחולין. מובן שדברים אלו תקפים גם כשהדברים אמורים במנהיגות החרדית.

החברה החרדית בישראל מושפעת משינויים רבים העוברים על המדינה ועל החברה בישראל ובכלל זה שינויים כלכליים, חוסר יציבות פוליטית, איום ביטחוני ומאבקים ערים על אופייה של המדינה והדמוקרטיה הישראלית. כמו קבוצות אחרות בחברה הישראלית, גם חברה זו – על אף היותה תרבות מובלעת (סיון 1991) וחברת לומדים (פרידמן 1991, 70-88) המבקשת להיבדל מן החברה הסובבת ולהסתגר מפני השפעותיה, הנתפסות בעיניה כשליליות וכמאיימות על עתידה – עוברת שינויים ותמורות. תמורות אלו משפיעות על אופייה של החברה החרדית, על טבעה הדתי ועל סגנון החיים של חבריה. כחברה מתרחבת ההולכת ומשתרגת בחברה הישראלית, מוסדותיה ומנהיגיה נתונים כל העת לדרישות וללחצים שונים וסותרים מקהל המצטרפים אליה ומחברי הקבוצה עצמה. הנהגת החברה ומוסדותיה, אשר מקצתם התגבשו לאחר מלחמת העולם השנייה ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, שוב אין ביכולתם לתת מענה לכל השאלות והבעיות המתעוררות היום בקרב הקבוצות השונות בחברה החרדית. לפיכך הם מוצאים את עצמם מתמודדים עם אתגרים חדשים, מגוונים ושונים מאלה שעמדו לפניהם בראשית דרכם. כך פועלים היום בחברה החרדית ישיבות לבנים ובתי ספר לבנות לצד מפעלי תשובה תוססים ומערכים מוכנים של מנגנוני תמיכה, תרומות וגמילות חסדים שמטרתם לתמוך במשפחות ברוכות ילדים. מצב זה יוצר מרחבים חברתיים חדשים שמתוכם צומחים סוגים שונים של מנהיגות וסמכות בדמות מנהיגים

כריזמטיים שמביאים עמם שלל רעיונות ותגובות למציאות החדשה. מנהיגויות אלו קוראות תיגר על תרבות המובלעת ועל מוסדותיה, מערערות ומשנות אותה, ומציבות אתגרים חדשים לפני חבריה וחברותיה.

ג. שאלות המחקר, מבנה הספר ותומתו לשיח המחקרי

כל אחד מהמאמרים באסופה זו בוחן היבט אחר של מנהיגות בחברה החרדית: מנהיגות חינוכית, נשים מנהיגות, גיבושה וביסוסה של מנהיגות עירונית, סמכות רבנית פופולרית, ספרות פופולרית, סמכות הלכתית חלופית ומנהיגות מקצועית שמקור סמכותה אינו דתי. כל אחד מהם מצביע בדרכו על קבוצות הנהגה חדשות, על דרכי התגבשותן, על טבען ועל מקורות הסמכות שלהן, ועל האופן שבו הן משתמשות בסמלים, בתכנים, בטקסטים, בפרשנויות ובפרקטיקות חדשות. השאלות שהנחו את החוקרים במפעל מחקרי זה הן:

1. כיצד התגבשה הקבוצה הנחקרת לכלל הנהגה?
2. באילו תחומים היא מתמחה?
3. מהיכן שואבת הקבוצה את כוחה ואת סמכותה?
4. מי הם צרכני הידע והכוח המתגבש בקבוצה?
5. מי הם סוכני הידע?
6. מה מעמדה של הקבוצה בתוך החברה החרדית?
7. באילו תחומים היא מערערת על התפיסות המקובלות בחברה החרדית היום?

עוד עניין המשותף למאמרים בספר הוא המסקנה הכללית שהמנהיגות החרדית החדשה אינה שואבת את הלגיטימציה החברתית שלה מן הבסיס האידיאלי-תיאולוגי-מסורתי בלבד; כלומר, הסמכות וצורות ההנהגה אינן בהכרח פרי של דיון הלכתי המקבל לגיטימציה ממקור טרנסצנדנטי או טקסטואלי. הסמכות קשורה במידה רבה למשא ומתן עם המדינה, עם התרבות הישראלית ועם החברה האזרחית. הנהגה זו גם אינה קשורה תמיד למבנה שיוכי, אלא היא נשענת על מקורות סמכות אחרים כגון כריזמה, מגדר או וולונטריזם. לכן אנו מוצאים סוגים שונים של הנהגה דתית, המבוססים על מקורות שונים של סמכות, וסוגים שונים של קשרים שאותן הנהגות מקיימות עם מגוון של תכנים וגופי ידע מודרניים ועם מבנים ומוסדות של המדינה.

בספר שני שערים: השער הראשון ידון בצורות סמכות חלופיות והשני במנהיגויות עממיות חדשות. המאמרים בספר מאורגנים על פי שני צירי הדין

התמטיים הללו: ארבעת המאמרים הראשונים שייכים לאשכול הסמכויות החלופיות, ואילו שלושת המאמרים האחרונים מקובצים באשכול העוסק בצורות של מנהיגות כריזמטית. כל המאמרים עוסקים בהתפתחויות המתרחשות בדרגי המשנה של החברה החרדית ולא בהנהגת הבכירה – סמכויות שלא אחת מציבות אתגר לפני ההנהגה המסורתית.

השער הראשון בספר מבקש לאתר גופי ידע חלופיים לידע הדתי והתיאולוגי בשדה החרדי המקומי ולהצביע על מוקדי סמכות חדשים שנוצרים בקהילה. המיקוד בנושא הסמכות קשור ליצירה, להבניה, ללמידה וליישום של גופי הידע החורגים מהקנון ומההיררכיה הדתית. עם פתיחת גבולותיה של החברה החרדית חודרות אל המובלעת סמכויות ממקורות שונים. המפגש בין הידע הדתי למקורות ידע אחרים כמו פסיכולוגיה, רפואה, טכנולוגיה וספרות יוצר סוגים חדשים של ידע, כוח וסמכות בקהילה. גופי הידע הללו פורצים את גבולותיהן של הסמכות ההלכתית, הלמדנית או המיסטית, ומערערים את הנחות היסוד שלהן או משתלבים עמן. הסמכות החלופית במקרים הנדונים במאמרים נבנית אגב הפצה, צריכה והכשרה של צורות ידע רפואיות, פדגוגיות, ויזואליות (קולנועיות) וספרותיות ושילובן במתווה המוסדי, הפנומנולוגי והיומיומי של המחשבה החרדית הישראלית. מתוך הקריאה במאמרים בשער זה עולה שאלה בדבר טיב היחסים שבין צורות הידע הקנוני – הידע הטקסטואלי הסמכותי המקובל והממוסד, ובין צורות הידע החלופיות – הידע המודרני שמקורו מחוץ לקנון הדתי הצרופ, ואופן השתלבותם זה בזה. ארבעת המאמרים פותחים לקורא צוהר אל ההמרות, ההתאמות, ההצדקות ואופני הפיקוח וכן אל הסתירות והמתחים הפוטנציאליים בין צורות הידע השונות, כפי שחווים אותן חרדים מן הזרמים השונים. אחד מן האמצעים לגישור בין הידע הדתי לידע המודרני קשור ביחסי הסמכות והמגדר. במקרים אלו בולט תפקידן של נשים כסוכנות, יצרניות, מתרגמות וצרכניות של צורות ידע חלופיות. נשים חרדיות פועלות כזרוע העיקרית לחיפוש אחר ידע "חילוני", "מדעי", "מודרני", ולשילובו עם הידע והפרקטיקה הדתיים. מגמה זו ניכרת היטב במאמריהן של אורית יפה, מיכל שקד ויעל שנקר: בשלושת המאמרים נשים הן סוכנות שינוי מרכזיות.

מדוע נשים? הפעילות הנשית היצרנית והיזמית בשדה הידע היא מן התמות הבולטות במחקר על פונדמנטליזם ומגדר. מחקרים רבים בחנו את הניסיון של נשים לערער על הממסד הפונדמנטליסטי, המבוסס בדרך כלל על הנהגה גברית למדנית הנצמדת לטקסטים הקנוניים. מחקרים שנעשו בנושא ראו בתנועות הפונדמנטליסטיות מעבדה ייחודית לבחינת יחסי כוח וסמכות, משום שהניחו כי ההקשר הדתי הקנאי יבליט את תלותן של נשים ואת מעמדן הנחות בקבוצה הדתית; ואולם רבים מן המחקרים ציירו תמונה מורכבת יותר של יחסי הכוח

המגדריים בהקשר הדתי הקיצוני. הם מצאו כי בעולם הפונדמנטליסטי נשים עוסקות כל העת בגיבוש ובעיצוב מחדש של יחסי הכוח והסמכות. פעמים רבות הן מציעות סדר יום חלופי ומשמשות סוכנות שינוי בחברה שבה הן חיות. מחקרים שנעשו בזמן האחרון על תנועות תחייה מוסלמיות מדגימים היטב את הדברים. חוקרות רבות הראו כיצד נשים מוסלמיות, שלכאורה נתונות למרותם של גברים ונדרשות להקפיד על צניעות הליכות ולבוש, מתריסות נגדם ומבנות את סמכותן ואת כוחן דווקא מתוך פעילות במרכזי הקדושה הגבריים המסורתיים. סאבא מחמוד, למשל, מתארת את הקמתה של תנועת המסגדים בקהיר בשנות השמונים של המאה ה-20, ומראה כיצד נשים מפרשות בעצמן את הקוראן בכל הנוגע למנהגי היומיום ולנוהלי הבית והחוץ (Mahmood 2005). באופן דומה, באתנוגרפיה שכתבה לארה דיב על נשים דתיות בקהילות שיעיות בכיירות, היא מראה כיצד נשים מבנות את זהותן באמצעות לימוד הקוראן בתוך הזירות הציבוריות במדינה המודרנית (Deeb 2006). גם המחקר על נשים נוצריות אוונגליסטיות בארצות הברית עוסק ביצירה הדתית הנשית החדשה, המערערת על דפוסי הדת המסורתיים ועל חלוקת התפקידים בין המינים. ברנדה ברשר, במחקרה על נשים אדוקות בקבוצות פונדמנטליסטיות, הראתה כיצד הן מעצבות מעמד חדש בכנסייה האוונגליסטית וכיצד הן פועלות לשינוי ביחסי הכוחות בבית ובמשפחה (Brasher 1998). תמר אלאור ותמר רפפורט, שחקרו את הזירה הפונדמנטליסטית הישראלית, הצביעו על כוחן של נשים לקרא תיגרו, לפרש מחדש ולהשפיע על המסגרות הדתיות – הטקסטואלית והפטריארכלית, ובכך להבנות זהות נשית יצירתית מאתגרת (אלאור 1992, רפפורט 1999).

המאמרים בשער זה תורמים לדיון בנושא יחסי מגדר, סמכות ודתיות וגופי ידע מודרניים ושילובם במערכת הדתית. נשים מצטיירות כסוכנות שינוי בעולם החרדי בעיקר משום שהן מצליחות לגשר בין מקורות הידע השונים ולשלבם לכלל יצירה סמכותית חדשה. אורית יפה בחנה את הבנייתה של סמכות חינוכית בגני ילדות בחברה החרדית. המאמר שלה מבוסס על תצפיות משתתפות ועל ראיונות שנערכו בשני גני ילדות חרדיים בירושלים. יפה מנתחת את המפגש המתקיים בגן בין הסמכות הדתית-הלכתית לבין זו החינוכית-פסיכולוגית. היא מצביעה על האמצעים שבהם מסתייעות גננות חרדיות כדי לבסס את סמכותן מול הרשויות, מול הסמכויות הרבניות הגבריות ומול הילדות בגן. מיכל שקד בחנה את מפגשה של הסמכות הרבנית עם סמכויות רפואיות באמצעות התבוננות בהתמודדותן של אמהות חרדיות לילדים עם אוטיזם. שקד מנתחת את המפגש של משפחות חרדיות שיש להן ילדים אוטיסטים עם סמכויות דתיות-הלכתיות מזה, ועם הידע הרפואי בכל הקשור לאבחון הפרעות נפשיות והטיפול בהן מזה. היא מראה כיצד בחיפוש אחר

מידע וטיפול מתאים לילדיהן, פונות אמהות חרדיות למקורות שונים של ידע וסמכות ובוחרות את יעילותם בטיפול בילדיהן. על רקע זה מתקיים מפגש בין ידע מעולם הפסיכולוגיה והרפואה לבין ההלכה והמיסטיקה היהודית, ובין אמצעי טיפול שונים כמו הומאופתיה ורפלקסולוגיה לבין קמעות וייעוץ רבני. שקד מראה כיצד החשיפה למגוון תוכניות הטיפול וההתנגשות בין הסמכויות הופכת את ההורים לסוכנים, למתווכים ולפרשנים אקטיביים בכל הקשור לטיפול באוטזם. הדרכים שבהן בוחרות האמהות לטפל בילדיהן מרחיבות את גבולות הידע בקהילה ומאפשרות כניסה של מקורות סמכות נוספים ושימוש בהם. המשפחות עצמן הופכות למקור נוסף לידע ולהתחזקות דתית בחברה החרדית בכל הקשור לחולי ולחריגות.

יעל שנקר מנתחת את המפגש בין הסמכות הגברית ההלכתית לסמכות הספרותית הנשית. משנות השמונים של המאה ה-20 מתרחבת בהדרגה הזירה הספרותית בחברה החרדית והולכת ונעשית פופולרית. שנקר מתמקדת במאמרה בתופעה החדשה של נשים חרדיות הכותבות ספרות יפה, בחברה שבה רק ספרות תורנית, הנכתבת בידי גברים, נחשבת לגיטימית ויוקרתית. שנקר טוענת כי אף על פי שנשים חרדיות כותבות מקבלות את ההיררכיה החרדית הגברית ומצייתות לתבניות ההלכתיות, הן מכוונות בכתיבתן שדה חדש של יצירתיות נשית ופורצות באמצעותן את גבולות הקנון ואת המבנה הפטריארכלי ובוונות סמכות נשית חרדית חדשה במרחב הספרותי. פריצת הגבולות והרדיקליזם היחסי המתגלים בכתיבתן של נשים אלו מציעים נקודת מבט ייחודית על מעמדן של נשים במשפחה ובעבודה, ומצביעים על שינויים ותמורות במקומן ובכוחן בתרבות החרדית בישראל.

התייחסויות לדימוי הגברי החרדי בכלל ולדימוים של רבנים בפרט עולות גם בתעשיית סרטי הדיי-ויידי הפורחת בחברה החרדית. ורד בא-גד אלימלך, שחקרה את הנושא, מצביעה במאמרה על הקשר העדין הנרקם בין הסמכויות הרבניות לבין תעשייה זו. היא מצאה כי למרות משקלן הרב של דמויות רבניות בחיי היומיום של החברה החרדית, מקומן בעולם הסרטים שולי. אמנם בכמה מן הסרטים מוצגות דמויות של צדיקים מתקופות קדומות (כמו אליעזר בן הורקנוס) ורבנים מתקופות מאוחרות יותר, אבל ייצוגם בסרטים אלו נמוך – בוודאי לעומת ספרי הילדים. נראה שבסרטים הקהל מצפה לתכנים אחרים מאלה המוכרים לו מהספרים הקנוניים, מספרי הילדים או מהטקסטים הנלמדים במערכת החינוך החרדית. הסרטים המועדפים הם אלה המציגים את החרדי החדש; לא עוד תלמיד המסתגר בדל"ת אמות של תורה אלא בחור בעל תושייה, יוזם ולוחם, המזכיר במידה רבה את הטיפוס של הישראלי הציוני הפופולרי משנים עברו.

השער השני של הספר דן בבנייתם של מוקדי מנהיגות חדשים בדרגי המשנה

בחברה החרדית. שלושת המאמרים בשער הזה עוסקים באיתור מבני המנהיגות הכריזמטית, באפיוני המנהיגות ובטיבה המשתנה. הם בוחנים כיצד מתגבשת מנהיגות חדשה ומאתגרת בתוך הזירה הפונדמנטליסטית ומחוצה לה; כיצד המנהיגות הזאת צומחת בפריפריה, בקרב נשים ובזירות אתניות המתריסות נגד המרכז האליטיסטי, הגברי, הפוליטי והממסדי – אך בה בעת נשענת עליו וניזונה ממנו. כל אחד מהמחברים מצביע על צורות שונות של מעורבות פוליטית ומעורבות בחברה האזרחית ועל אופנים שונים של בניית מוקדים של מנהיגות חלופית מחוץ למסגרות המנהיגות המקובלות.

בשער זה עולה סוגיה נוספת, הנוגעת לדינמיקה שבין האתניות ובין ההנהגה הדתית הממוסדת בחברה הפונדמנטליסטית. הטענה המרכזית בספרות היא שדמויות מקבוצות שונות המרוחקות מן המרכז מציעות חלופה להנהגה המסורתית. מנהיגויות עממיות צומחות בשוליים, מחזקות אותם, ומעוררות שאלות של זהות, דתיות וחלוקה מגדרית. הן מותחות ביקורת על הממסד הדתי הקיים ובייחוד על המקובעות, הסגירות והדרישות האליטיסטיות מן המאמינים בנושאים כמו למדנות, הסתפקות במועט, התנזרות או סגפנות; ואולם עם זאת הן מוסיפות לטעון נגד תוצרי המודרניות ובייחוד נגד הטכנולוגיה ונגד ההווה החילונית – החל במשפחה וכלה במדינה על מוסדותיה ומנהיגיה. שלושת המאמרים בשער זה מנסים לעמוד על טבעה של המנהיגות הזאת ומצביעים על מגמות חדשות.

אחת מזירות הפעולה החשובות של התנועות הפונדמנטליסטיות היא מפעלי המרת הדת. בהקשר הישראלי מדובר במפעלי ההחזרה בתשובה התוססים בשנים האחרונות בעיקר בקרב החרדיות המזרחית. תמר אלאור מתחקה על היווצרותה של מנהיגות חלופית במפעל התשובה בקהילה החרדית-מזרחית. המאמר מתאר את צמיחתן של רבניות "קטנות" ו"גדולות" ואת פועלן במסגרת זו, ומראה כיצד הפריפריה מאפשרת לנשים מזרחיות להתפתח במסגרת הדתית ולבנות להן מגוון תפקידים חדשים. אלאור מנתחת שלוש דמויות המייצגות שלושה מודלים של סמכות נשית במפעל זה: ענת, חוזרת בתשובה שבנתה לה בסיס סמכות באמצעות ארגון וניהול טקסי הפרשת חלה רבי-משתתפים, כלומר שימוש במזון כמשאב של כוח והבניית סמכות נשית; יעל, חרדית העוסקת בקירוב לבבות, הוראה והדרכה לנשים חוזרות בתשובה; והרבנית יונה, מורה ומדריכת כלות, מנהיגה מסורתית העוסקת בהגדרת היחסים שבין המינים, בזוגיות, במשפחה וברומנטיקה מתוך שימוש בסמכותם של הטקסטים הקנוניים ובהבניה של סמכות אישית. אלאור טוענת כי המנהיגות, בין שהן רבניות גדולות ובין שהן רבניות קטנות, פועלות מתוקף סמכותן כסוכנות אקטיביות לחיזוק המרחב החרדי-מזרחי בכלל ולחיזוקן של נשים במרחב זה בפרט.

נסים ליאון מנתח את צמיחתה של מנהיגות סמכותית מלמטה. במאמרו הוא מתאר כיצד השכיל רב צעיר חרדי-מזרחי להפוך מציאות של הדרה ושוליות כלכלית ותרבותית למקור של כוח וסמכות ולאמצעי להחייאתם של מוסדות ולחזוקתן של מסגרות דתיות. באמצעות סיפור על ביסוס סמכותו ומנהיגותו של הרב דני עזרא, המחבר מנתח את צמיחתה של מנהיגות קהילתית חרדית-מזרחית בלב הריכוז העירוני של תל-אביב רבתי. ליאון מסביר את ביסוס הסמכות של הרב באמצעות שילוב של רעיון "זכות האבות" עם אקטיביזם דתי ויצירת קשרים עם קהל מאמינים, מתוך מטרה לשנות את דיוקנה של החרדיות המזרחית ולקדם את המהפכה הרוחנית. כמו אלאור, גם ליאון מצביע על תפקידה המרכזי של הפריפריה בהתהוותם של מוקדי מנהיגות חדשים בחרדיות המזרחית: הפריפריה פותחת חלון הזדמנויות לערער על הסדר החרדי הקיים ולהציע פרקטיקות חדשות. תהליך היווצרותה והתבססותה של המנהיגות החדשה, על המתחים הנלווים לתהליך זה בהתמודדות עם עולם החזרה בתשובה בימינו, מדגים יפה את תופעת צמיחתה של מנהיגות חרדית-מזרחית מקומית בישראל.

לבסוף, יורם בילו מנתח במאמרו את משבר המנהיגות בחסידות חב"ד לאחר פטירתו (או "הסתלקותו", בלשונם של החסידים) של האדמו"ר השביעי של החסידות, רבי מנחם מנדל שניאורסון, בג בתמוז תשנ"ד (קיץ 1994). בילו בוחן כיצד התנועה מוסיפה להתקיים בלי מנהיגה הכריזמטי, אשר עמד בבסיס תפיסת הקיום הפרטית והכלל-יהודית של חסידיו. עוד הוא מנסה לבדוק כיצד התנועה מתמודדת עם שאלות הנוגעות לבסיס הווייתה, כמו למשל באילו דרכים אפשר לשמור על דיאלוג עם המנהיג וכיצד אפשר להנכיח אותו כדי לשמור על הלהט המשיחי האקוטי המלווה את התנועה זה כמה עשרות שנים. כדי לרדת לעומקם של דברים בילו מתחקה על ערוץ חדש של התקשרות עם הרבי באמצעות איגרות קודש שכתב – ערוץ המשמש זירה מאגית שמאפשרת את המשך הדיאלוג בין הרב לבין חסידיו גם לאחר פטירתו. איגרות הקודש, טוען בילו, משמשות זירה לשאלות ותשובות בענייני רפואה, פרוץ, פרנסה ועוד, ובמובן זה הן משמשות כוח שביכולתו לשמר את מקומו של הרבי ואת מעמדו בחיי היומיום של חסידיו.

מטבע הדברים, המאמרים המכונסים בספר זה אינם ממצים את כל ההיבטים והתופעות הקשורות למנהיגויות משנה ולסמכויות חלופיות בחברה החרדית בישראל. כך, בין השאר, אין בו עיסוק באנשי תקשורת חרדים, באנשי עסקים חרדים או בפוליטיקאים חרדים, שמקצתם קנו לעצמם מעמד בחברה החרדית בישראל. כמו כן אין הוא דן בהתפתחויות המשמעותיות שהתרחשו בשנים האחרונות בערים החרדיות החדשות ובהן ביתר עילית, עמנואל וקריית ספר,

בכל הקשור לצמיחתה של שדרת מנהיגות חרדית שלטונית-מקומית, לסמכויות שיש בידיה ולסמכויות שהיא נוטלת לעצמה, ולמערכת היחסים המורכבת שלה עם המנהיגות הרבנית (שלהב 1997). תופעות אלו ורבות אחרות ראויות לדיון מחקרי פרטני ומדוקדק.

הספר שלפנינו מחדש בשתי רמות עיקריות: התופעות שנחקרו ומוצגות בו והמכנה המשותף שלהן. המאמרים המכונסים בספר זה מתעדים ומנתחים תופעות של שינוי בדתיות, בשיח החרדי הפנימי ובפולחן הדתי שלא נדונו עד כה במחקר. הניתוח והתייעוד נעשים הן מתוך התבססות על טקסטים כתובים ועל הפרשנות המוענקה להם, והן מתוך התבוננות בפעולות של חרדים בחיי היומיום. העיסוק הנרחב בתופעות שהמשותף להן הוא חשיפתן של מנהיגויות משנה ושל סמכויות אלטרנטיביות הוא כאמור חידוש בנוף של השיח המחקרי על החברה החרדית בישראל. המאמרים המובאים כאן מלמדים על שינויים ותמורות רבי משמעות המתרחשים בחברה זו, באופייה ובמהותה בשלהי המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21 – גם אם השלכותיהם של שינויים אלו עדיין לא נחקרו.